

**MULTİKULTURALİZMƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALARIN
MÜQAYİSƏLİ FƏLSƏFİ TƏNQİDİ**

Bu gün dünyanın bütün ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da ən çox elmi müzakirə doğuran məsələlərdən biri milli mədəniyyətlə çoxmədəniyyətliliyin qarşılıqlı münasibətləridir. Buna səbəb də Avropanın bəzi ölkələrinin çoxmədəniyyətlilik ya da multikulturalizm siyasətindən geri çəkildiyi halda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ili “Multikulturalizm ili” elan etməsidir. İlham Əliyev hesab edir ki, dünyada multikulturalizmin alternativini yoxdur. Çünki yalnız multikulturalizm sayəsində istənilən cəmiyyət rahat və əmin-amanlıq içində yaşaya bilər. Dövlət başçısına görə, Azərbaycanda multikulturalizm yalnız şüar deyil, həyat tərzidir. Bu il Bakıda keçirilən “Çoxqütblü dünyaya doğru” mövzusunda IV Qlobal Forumun açılışındakı nitqində də Prezident İlham Əliyev bəyan etmişdir ki, multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasətidir: “Müxtəlif etnik köklərə, dinlərə malik insanlar əsrlər boyu Azərbaycanda sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamışlar və biz bununla fəxr edirik. Fərəhlənirik ki, müstəqillik illərində bu müsbət meyil daha da güclənmişdir. Multikulturalizm və dini dözümlülük Azərbaycanın dövlət siyasətidir. Eyni zamanda, bu, cəmiyyətdə olan əhval-ruhiyyənin təəcəssümüdür. Bu isə çox vacibdir ki, həmin sahədə dövlət siyasəti və ümumi ab-hava bir-birindən fərqlənir” (1, s.17).

“Multikulturalizm ili” çərçivəsində “Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanda multikulturalizm nümunəsidir” mövzusunda elmi-praktik konfransda da, bu məsələlərə aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. Professor Rahim Hüseynov hesab edir ki, multikulturalizm müxtəlif dillərdə danışan, müxtəlif dinlərə qulluq edən, müxtəlif adət-ənənlərin daşıyıcısı olan xalqlarla sülh, əmin-amanlıq şəraitində birgə yaşamaq, işləmək texnologiyasıdır, ən əsası da çoxmədəniyyətlilik məfhumunun sinonimidir: “Bir sözlə, multikulturalizm cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasətdir. Çox qədim tarixə malik olan xalqımız ayrı-ayrı dövrlərdə müəyyən dinlərə sitayiş etsələr də, bu gün Azərbaycanda əhalinin 96 faizi İslam dininin daşıyıcısıdır. Azərbaycanda yəhudi, pravoslav, katolik və başqa dinlərin nümayəndələri də var. Elə buna görə də Prezident İlham Əliyevin diqqəti sayəsində ölkəmizdə məscidlərlə yanaşı, kilsələr, sinaqoqlar da inşa edilmiş və təmir olunaraq insanların xidmətinə verilmişdir” (2, s.6). Onun sözlərinə görə, dövlət başçısının bəyan etdiyi kimi, doğrudan da multikulturalizmin alternativini yoxdur: “Multikulturalizmin birgəyaşayış zəminində insanın insana, millətin millətə, bir din nümayəndəsinin başqa bir din nümayəndəsinə qarşılıqlı hörməti, qayğısı, məhəbbətidir. Əslində bu bir elmdir. Daha çox, daha yaxşı oxumaqla multikulturalizm siyasətinin sirlərini daha dərinlən öyrənib mənimsəyə bilərsiniz” (2, s.7).

Bizcə, bütün bunları daha dərinlən dərk etmək üçün, ilk növbədə dəqiqləşdirmək lazımdır ki, “milli mədəniyyət” və “çoxmədəniyyətlilik” dedikdə nə nəzərdə tutulur, onlar arasında oxşarlıqlarla ziddiyyətlər nədən ibarətdir. Üstəlik, burada mədəniyyətlə yanaşı “kültür”, “sivilizasiya” və “multikulturalizm” anlayışlarının da izahı çox vacibdir. Bir şey dəqiqdir ki, kultür/kultur, mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları nə qədər fərqli olursa-olsun, bir-birinə yaxın cəmiyyətlərdə onların oxşarlıq elementlərini tapmaq mümkündür. Bu baxımdan fərqli dinlərə tapınan millətlər belə kultürə, mədəniyyətə aid bir çox ünsürləri ortaq şəkildə paylaşa bilərlər. Kultür, Mədəniyyət və Sivilizasiya anlayışları ilə bağlı ortaq fikrə gəlmək mümkün deyildir. Çünki hər bir millətin bu anlayışlara özünəməxsus münasibəti vardır. Hətta, eyni millətin ziyahlarının belə mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları ilə bağlı fərqli fikirləri mövcuddur. Belə olduğu halda mədəniyyətlərarası, yaxud sivilizasiyalararası münasibətləri müəyyənləşdirən amili yenə də fərqli ideyalarda, dünyagörüşlərdə, adət-ənənlərdə axtarmaq lazımdır. Bir şey dəqiqdir ki, mədəniyyət anlayışı nə qədər fərqli olursa-olsun, bir-birinə yaxın cəmiyyətlərdə oxşarlıq elementləri çox olur. Hətta, fərqli dinlərə sitayiş edən millətlər belə mədəniyyətə aid bir çox ünsürləri ortaq şəkildə paylaşa bilərlər.

Fransız sosioloqu Gustav le Bon yazırdı ki, mədəniyyəti, sivilizasiyanı əmələ gətirən müxtəlif elementlərə – dilə, təsisata, ideyaya, etiqada, incəsənətə, ədəbiyyata millətin ruhunun təzahürü kimi baxılmalıdır: “Lakin dövrdən və irqlərdən asılı olaraq bu elementlərin hər hansı bir xalqın ruhunun ifadəsi kimi əhəmiyyəti çox müxtəlifdir. Əgər hər bir xalqın sivilizasiyasının yalnız onun bir elementini nəzərə almaqla tarixini yazmaq lazım gələydi, bu element xalqlardan asılı olaraq müxtəlif olardı” (3, s.71). İngilis Arnold Toynbi (1889-1975) sivilizasiyaların inkişafının mərhələləri üzrə sxemini qəbul edir və onu yaranma-inkişaf-çiçəklənmə-tənəzzül-dağılma dövrlərinə ayırırdı. Lakin onun fikrinə, bu sxem qaçılmaz deyil. Sivilizasiyaların məhvi ehtimaldır, lakin zəruri deyildir (4, s.45).

Türk filosofu Ziya Göyöl (1876-1924) “mədəniyyət” anlamını “kültür” və ya “hars”, “sivilizasiya”-yı isə “mədəniyyət”in sinonimi kimi işlədərək yazırdı: “Kültür milli olduğu halda, mədəniyyət uluslararasıdır – beynəlmiləldir. Kültür yalnız bir millətin din, əxlaq, hüquq, ağıl, estetika, dil, iqtisadiyyat və texnika ilə bağlı yaşayışlarının uyumlu – ahəngdar bir bütünüdür. Mədəniyyət isə eyni inkişaf səviyyəsində olan bir çox millətlərin kütləvi-ictimai həyatlarının ortaq bir bütünüdür” (4, s.47). Azərbaycan Türk filosofu Əhməd bəy Ağaoğlu mədəniyyət və sivilizasiya anlayışlarını eyni mənəli saymışdır: “Mədəniyyət – “Civilisation” deyiminə çeşidli təriflər verilmişdir. Biz bu deyimi, zənnimizcə, bütün tərifləri əhatə edən və bu kəlməyə ən geniş mənəni verən “həyat tərz-i” olaraq qəbul edirik. Belə ki, mədəniyyət demək “həyat tərz-i” deməkdir, yalnız həyat qavramını ən geniş və əhatəli bir mənada anlamaqdır. Həyatın bütün təəcəllilərini, maddi və mənəvi bütün olaylarını o qavram əhatə etməlidir” (6, s.24).

Avropa xalqlarının kultür-mədəniyyət-sivilizasiya məsələlərində yeni bir mərhələyə daxil olmasına şübhə etmirik. Hər halda Avropa xalqları son əsrlərdə “Qərb” anlayışı altında yeni bir mərhələyə - Avropa ya da Qərb mədəniyyətinə üz tutmuşlar. Bununla da Avropa xalqlarının əksəriyyəti (bolqarlar, polyak, macarlar, finlər, rumınlar, albanlar, serblər, xorvatlar, ispanlar və b.) milli mədəniyyətlərdən uzaqlaşaraq daha çox ingilis və alman mədəniyyətlərinin təsiri altına düşmüşlər. Bu isə istər-istəməz həmin xalqlarda əks reaksiya doğurmağa başlamışdır. Məsələn, macarlar, bolqarlar, finlər Türk-Turan köklərinə, serblər, xorvatlar, polyaklar isə Slavyan mənşələrinə maraq göstərməyə başlamışlar.

Görünən odur ki, kultür, mədəniyyət və sivilizasiya ilə bağlı Avropada iki düşüncə sistemi – Anqlo-Sakson və German-Roman sistemi geniş yayılmışdır. Deməli, Qərbdə çoxmədəniyyətlik bu iki sistemin mahiyyətində gizlənmişdir. Amerikalı Samuel Hantinqton yazırdı ki, Almaniyadan başqa dünyanın hər tərəfində sivilizasiya mədəni bütövlük mənasında işlədilir. XIX əsr alman mütəfəkkirləri isə texnika, texnologiya və maddi amilləri əhatə edən “sivilizasiya” anlayışı ilə, cəmiyyətin dəyərlər, ideallar və yüksək əqli, bədii, mənəvi keyfiyyətlərini nəzərdə tutan “mədəniyyət” anlayışı arasında kəskin sərhəd qoymuşdular. S.Hantinqton isə bu fikirlərlə razılaşmayaraq bildirirdi ki, belə təsnifat Almaniyadan başqa heç bir ölkədə qəbul olunmur (7, s.76).

Deməli, dünyada mədəniyyət və sivilizasiya, ya da multikulturalizm adı altında ən geniş yayılan Qərbin Anqlo-Sakson mədəniyyətidir. Bunun da, son yüzillikdə ən tanınmış nümayəndələri A.Toynbi, S.Hantinqton, F.Fukuyama və başqalarıdır. Onlar bütün dünyanı inandırmağa çalışırlar ki, çoxmədəniyyətlik, ya da multikulturalizm “Qərb sivilizasiyası” və “Qərb demokratiyası”nın varlığı ilə bağlıdır. Çünki “Qərb sivilizasiyası” və “Qərb demokratiyası” (liberal-demokratizmi) tarixin pik nöqtəsidir. Arnold Toynbi “Qərb sivilizasiyası”-nı şişirdərək, onu bütün dünyaya yayılan tək sivilizasiya kimi qələmə vermişdir (8, s.90). Frensis Fukuyamaya görə isə, dünya tarixinin sonunun çatmasının əsas amillərindən biri, bəlkə də birincisi kimi sivilizasiyalı dövlətdə ağa və qul məsələsinin aradan qaldırılmasını, bu anlamda azadlıq və bərabərlik ideyalarının bərqərar olmasını göstərir. Onun fikirindən belə nəticə çıxır ki, demokratiya ağaların ağalıqdan əl çəkib qullarla eyni hüquqlara malik olmasıyla başlamışdır. Çünki azadlıq və bərabərlik ideyaları insan təbiətinin təməl prinsiplərini ifadə edir (9, s.85).

Ümumiyyətlə, sivilizasiyanı ən yüksək dərəcəli sosial-mədəni ortaq dəyər və insanın mədəni identikliyinə ən geniş səviyyəsi kimi dəyərləndirən S.P. Hantinqtona görə o, «insanların ən böyük mədəni qruplaşmasıdır» (7, s.36). Hantinqtonun fikirləri ilə əsasən razılaşan politoloq Bassam Tibi «sivilizasiya və mədəniyyət» anlayışlarını bir-birindən ayırır, sivilizasiya anlayışının daha yüksək, regional, yaxud da, global səciyyə daşıdığını, eyni zamanda da, mədəniyyətin ona görə «yerli (dar) bir fenomen» mənə kəsb etdiyini bildirir (10, s.33).

Akademik Ramiz Mehdiyevin fikrincə, “sivilizasiya mədəni proses üçün ilkin şərait yaradır, mədəniyyət isə yeniliyin yaradıcısı olmaqla sivilizasiyanın inkişafı üçün şərait yaradır. Mədəniyyət sivilizasiyanın təsbit etdiyi sosial normaların təcəssümünü, gerçəkləşdirilməsini nəzərdə tutan müstəqil maddi və mənəvi fəaliyyətdir. Eyni bir sivilizasiya çoxsaylı mədəniyyətlər yaradır. Məsələn, orta əsrlərdə ərəb, fars və Azərbaycan mədəniyyətləri islam sivilizasiyasının məhsullarıdır; türk sivilizasiyası türk, qırğız və Azərbaycan mədəniyyətlərini, eləcə də digər türkdilli xalqların mədəniyyətlərini əhatə edir” (11, s.26).

Bəs, Qərb mədəniyyəti, ya da Qərb sivilizasiyası adı altında şüurlara yeridilən çoxmədəniyyətlik nədir? Hər halda Qərb mədəniyyətində artıq namus, əxlaq, şərəf və ləyaqət anlayışları “tolerant”, “multikultural” həyatın içində ərimək üzredir. Bu gün Qərb multikulturalizmində “modern insan”-ı yalnız özünü düşünmə halındadır. Onun üçün ailə, millət, din və bəşəriyyət sevgisi arxa plana keçmişdir. Qərb dünyasındakı “modern insan” üçün yalnız maddi marağı və şəxsi təhlükəsizliyi üçün problemlər olanda bu anlayışların bir anlamı olur. Əgər bir cəmiyyətdə ailənin, millətin, vətənin, dinin, dövlətin heç bir dəyəri qalmayıbsa, yaxud da onlar yalnız maddi maraq və şəxsi təhlükəsizlik naminə bir dəyər daşıyarsa, artıq bu “qiyamət günü”-ün reallaşmasına zəmin deməkdir.

Bu baxımdan insan anlamalıdır ki, dünyada hər şey “azad və bərabər”, ya da tolerant olmaqla ölçülmür. Sadəcə, “azad və bərabər”lik insanlar, onların üzvləri olduğu cəmiyyətlər üçün “kölə və qeyri-bərabər”liyə qarşı bir əkslikdir. Burada orta yolun olması yeterlidir. Əgər “azad və bərabər”lik məsələsində orta yoldan kənara çıxılıb ifrata varılırsa, o zaman Qərbdə olduğu kimi, yenidən “kölə və qeyri-bərabər”liyə qayıdılmış olacaqdır. Artıq qərblilər özlərini inandırırıblar ki, onlar dünyada azad, bərabər və tayı-bərabəri olmayan bir sivilizasiyaya sahibdirlər. Ancaq süni mədəni-sivil davranış qaydaları, qeyri-müəyyən həyat tərz, ifrat dərəcədə pragmatistlik-bu günə bağlılıq “qərblilər”in ruhi-mənəvi dünyasını alt-üst etmişdir.

Hər halda Qərb multikulturalizminin yanlış siyasətinin nəticəsi olmalı idi ki, sonralar bir çox Avropa xalqları ondan üz döndərmişdir. Xüsusilə, Qərb multikulturalizminin Avropanın bir çox ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da özünü doğrultmamasına əsas səbəb ailədə valideynlərinə, məktəbdə müəllimlərinə, cəmiyyət içində digərlərinə heç bir dəyər verməyən, davranışlarını tənzimləməyən, bir sözlə “azad və bərabər” düşüncəli “modern ya da postmodern insan”ın ortaya çıxması olmuşdur. Qərbin multikulturalist, tolerant psixoloji-əxlaqi durumunda, xüsusilə irqçilik və ailə bütünlüyündə problemlərin olmasını, bu anlamda onun təhlükəli hala gəlməsini bir çox Qərb mütəfəkkirləri də görərək bunun qarşısını almağa çalışırlar. Amerikalı alim Fukuyama yazır: “Cəmiyyət yaşamının çöküşü ABŞ-da ailədən başlayır; ailə son iki nəsillərdə, bütün amerikalıların şahid olduğu kimi sürəklil bölünüb parçalandı, atomizə oldu. Ayrıca bəlli bir yerə bağlı olmanın bir çox amerikalının gözündə bir önəm qalmadı və dolaysız ailə çevrəsi xaricində bir topluluq ortamı bulmaq həmişə imkansız” (9, s.309). Arnold Toynbi də hesab edir ki, Qərb sivilizasiyası iqtisadiyyat və siyasi inkişaf istiqamətlərində güclü olsa da, cəmiyyətin mənəvi inkişafı baxımından zəif durumdadır. Özəlliklə, Qərbdə psixoloji duruma bağlı irqçilik güclənəlməkdədir (8, s.176). “Psixoloji irqçilik” isə o deməkdir ki, qərblilər onları kimi həyat tərz keçirməyənləri qəbul etmirlər. Yeni qərblilərə görə, bütün Yer kürəsi insanları ya onları kimi bu dünyada yaşamalı ya da onlardan çox uzaq durmalıdırlar.

Hazırda Qərb ziyahları Qərb sivilizasiyasının tənəzzülünün qarşısını almaq üçün Şərq dünyasına, özəlliklə də Türk-İslam dünyasına daha çox təsir göstərməyə çalışırlar. Bu anlamda Qərb özünün imtina etdiyi yanlış multikulturalizm siyasətini qeyri-qərb dünyasında təbliğ edir. Çünki Qərb dünyasında çox yaxşı bilirlər ki, yalnız qeyri-müəyyən çoxmədəniyyətlik fonunda millət öz milli simasını itirir. Dünyaya, özünün deyil, başqalarının gözü ilə baxmağa və danışmağa başlayır. Bu anlamda Cemil Meriçin təbrincə desək, Şərq və Qərb iki ayrı dünya olsa da, zor-xoş hamımız avropalı olmuşuq: “Qərb, bütün zəfərlərini yamyamlığa (barbarlığa-F.Ə.) borcudur. Qədim Yunan demokratiyası, əslində bir ovuc insanın hüriyyət və hakimiyyəti üçün digərlərinin köləliyi sayəsində gerçəkləşdirilmişdi. Amma bütün bunlar keçmişə aid təhlillərdir. Bu gün bir tək dünya var, kafirlərin hökmran olduğu bir dünya. Bir kəliməylə hamımız avropalıyıq” (12, s.473). Halbuki, hər bir cəmiyyət ilk növbədə, başqa mədəniyyətlərin deyil, öz milli-mənəvi dəyərlərinin məhsuludur. Bir millət başqa xalqlardan bəzi dəyərləri mənimsəyə bilər, ancaq o da, müəyyən hədd çərçivəsində olmalıdır. Başqa millətin dəyərlərinə həddən çox üz tutan xalqlar (məsələn, ermənilər kimi) ya məhvə, ya da manqurtlaşmaya məruz qalırlar. Bu baxımdan Qərb tərəfindən təbliğ olunan çoxmədəniyyətlik, qloballaşma, demokratiya, tolerantlıq kimi anlayışlarda son dərəcə həssas olmalıyıq. Bütün bunlar daha çox Qərbin ən geniş yayılmış təbliğat maşınlarıdır və bu təbliğat maşınları durmadan işləyirlər. Məqsəd Qərbdən kənarda qalmış, üstəlik maddi və mənəvi problemlər içində boğulan xalqları simasızlaşdırmaqla özlərinə tabe etdirməkdir.

Hesab edirik ki, demokratiya, qloballaşma, tolerantlıq, çoxmədəniyyətlik, vətəndaş cəmiyyəti anlayışları altında məqsəd dünyada bir-birinə dözümlü olan cəmiyyətlər formalaşdırmaqdan çox Qərbə tabeli dövlətlər və millətlər yaratmaqdır. Bu baxımdan Qərb sivilizasiyasına aid demokratiya, qloballaşma, tolerantlıq, çoxmədəniyyətlik Qərbdən kənarda qalan millətlərin sivilizasiyalarının, mədəniyyətlərinin üstündən xətt çəkməkdən başqa bir işə yaramır. Ancaq bu gün Qərb həm öz daxilində, həm də ondan kənarda maddi münasibət və azadlıq mənasında “çoxmədəniyyətçiliyi” nə qədər gücləndirirsə, bir o qədər də əks təzyiqlə üzleşməli olur. Xüsusilə, hazırda Avropada İslam dininə mənsub olanların təzyiqlərə məruz qalması heç də yaxşı hal deyildir. Bu təzyiqlərə əsas səbəb odur ki, Avropa müsəlmanlarının əksəriyyəti din və millət məsələsinə avropalıları kimi maddiyyətçilik, liberal dəyərlər əsasında yanaşırlar. Əgər bu gün Qərbə qarşı etirazlar əsasən müsəlman dünyasındadırsa, bunun yenə də günahkarı Qərb özüdür. Çünki Qərb maddiyyətçiliyi və liberallığı daha çox müsəlman dünyasında, bütün vasitələrə əl atmaqla yaymaqdadır. Buna qarşılıq olaraq da, daha çox müsəlman dünyasından əks təzyiq görür. Deməli, bir gün dünyada sivilizasiyalararası, ya da mədəniyyətlərarası toqquşma olacaqsə bunun əsas səbəbkarı Qərbdir, Qərb sivilizasiyasıdır. Bu istiqamətdə Qərb üçün əsas təhlükə İslam dini və hazırda onun aparıcı qüvvəsi olan türklərdir.

“Qərb” millətçiliyi fonunda multikulturalizminin ortaya çıxması 17-18-ci əsrlərdən başlayarsa, Şərqdə multikulturalizmin kökləri daha dərinlidir. Çünki Qərblə müqayisədə Şərqi millətləri daha qədimdirlər: misirlilər, şumerlər, xettilər, finikiyalılar, assurlar, hindlilər, çinlilər, türklər, farslar və b. Demək olar ki, onlar çoxdan millət üçün vacib olan ərazi, dil, din, hakimiyyət birliliyini də müəyyənləşdirmişdilər. Qərblilər ən qədim millətləri kimi yalnız yunanlar və romalılarla öyünə bilərlər ki, onlar da Şərq millətləri ilə müqayisədə çox “gənc”dirlər. K.Hübner “Millət: unudulmaqdan intibaha” (1991) əsərində yazırdı ki, millət fenomeni yeni dövrün kəşfi deyil, qədim, antik və orta çağ dövlətlərinin də substansial əsasını təşkil etmişdir (13, s.9).

Hər bir toplumun, ulusun öz ayaqları üstündə durması həmişə zor olmuşdur. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır; burada özünü müdafiədən tutmuş iqtisadi çıxarlara qədər bir çox amillər mühüm rol oynayır. Əgər bir cəmiyyətin özünümüdafiə edəcək əsgəri yoxdursa, o gec-tez qonşularının işğalına məruz qalacaqdır. Eyni zamanda bir cəmiyyət iqtisadi gəlirləri baxımdan zəif durumdadırsa, yenə də başqasından asılı vəziyyətə düşəcəkdir. Bu baxımdan dilə, adət-ənənə, dinə yaxın olan toplumlar ya zorakılıqla, ya da könüllü şəkildə bir araya gələrək daha güclü birlik olmağa çalışıblar. Bunun da nəticəsində müxtəlif dövlətlər və imperiyalar yaranmışdır.

Bu proses həmişə bəlli bir dairə üzrə təkrarlanmaqdadır. Çünki dövlətlər və imperiyalar onu yaradan amilləri sona qədər qoruya bilməmişdir. Bu təbii, gözlənilən proses olmuşdur. Çünki bütün dövlətlər və imperiyalar bütün möhtəşəmliklərinə baxmayaraq sonda çökmüşlər. Onların daxilində və xaricində gedən proseslər bunun qaçılmaz olduğunu ortaya qoymuşdur. Bu gün də bir çox dövlətlərin, imperiyaların daxilində və xaricində gedən prosesləri diqqətlə izləyəndə hansıların tərəqqi, hansıların isə tənəzzül içində olduğunu görürük. Bütün hallarda tərəqqinin tənəzzülə, tənəzzülün isə tərəqqiyə apara biləcəyi dəqiqdir. Çünki bütün başlanğıcların bir sonu, bütün sonların da bir bağlanğıcı vardır. Məsələn, Şumerin sonu akkadların başlanğıcı, akkadların sonu Assuriyanın başlanğıcı, Assuriyanın sonu Babilin başlanğıcı, Babilin sonu Yunanın başlanğıcı, Yunanın sonu Romanın başlanğıcı, Romanın sonu Bizansın başlanğıcı, Bizansın sonu Osmanlının başlanğıcı, Osmanlının sonu Avropanın başlanğıcı olmuşdur.

Bizcə, dövlətlərin və imperiyaların, geniş anlamda sivilizasiyaların yaranması və sonu ssenarisi, əsasən eynidir. Yəni sivilizasiyaların yaranmasına səbəb olan amillərlə, dağılmasını şərtləndirən faktorlar bir az aşağı-yuxarı oxşardırlar. Məsələn, bir-birinə yaxın və qonşu toplumlar aşağıdakı vacib amillərə əsaslanaraq müxtəlif sivilizasiyalar yaradıblar: din, adət-ənənə, iqtisadiyyat, qonşuluq, milli yaxınlıq, təhlükəsizlik, elm, hərbi. Bu amillərdən biri hər hansı sivilizasiyanın yaranmasında çox, digəri isə az rol oynamışdır. Buna səbəb də coğrafi quruluş, çoxetniklik, monoetniklik, intellektual baza, iqlimlər olmuşdur. Məsələn, Misir sivilizasiyasının əsasını monoetniklik, iqtisadiyyat və din tutduğu halda, Şumer sivilizasiyasında çoxetniklik, elm və din ön plana çıxmışdır. Eyni zamanda Türk sivilizasiyasında milli yaxınlıq, mədəniyyət, xoşgörülük, dini dözümlülük mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan alimi, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərovun da fikrinə, qədim türklər daha çox multikulturalizm siyasətiylə hərəkət etdiyi halda avropalılar, o cümlədən yunanlar hərbi-siyasi amillərdən yararlanmışlar. O, yazır: “Qədim türk multikulturalizminin birinci mühüm əlaməti başqa dillərə, dinlərə, adət-ənənələrə hörmətlə yanaşılmasıdır, ikinci (və birincidən heç də az əhəmiyyətli olmayan) mühüm göstəricisi özlərinin dilinə, dininə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşılmasının tələb edilməsidir ki, bu prinsipə, yaxud birgəyaşayış texnologiyasına həmişə əməl olunmuşdur” (14, s.10).

Ancaq bu gün Qərbin təzyiqi altında əski Türk, ya da Orta əsrlər İslam-Türk sivilizasiyaları kiçildilir, onun əvəzində isə Avropa mədəniyyəti böyüdüldü. Halbuki Avropanın coğrafi ərazisini müəyyənləşdirən hansısa dağlar, çaylar, dənizlər deyil xristianlığın yayılma arealıdır. Yəni xristianlıq genişləndikcə, Avropanın ərazisi də, eyni zamanda avropalı olmaq hissi də genişlənir və ya əksinə. Bu baxımdan rus filosofu Nikolay Yakovleviç Danilevskinin bir fikri ilə razılaşırıq ki, əslində «Avropa» bir qitə deyil, antik coğrafiyaçıların uydurduğu kimi, bir alt qitədir. Yeni coğrafi məkandan çox düşüncənin məhsuludur və Asiyaya alternativ olaraq uydurulmuşdur. N.Y.Danilevski yazır: “Əfqanıstan və Himalay dağlarının əvəzinə, qitə “Avropası”nın ənənəvi “Asiya” ilə iç-içə girdiyi ucsuz-bucaqsız düzənliklər var və görünənlərdən başqa Ural dağlarını ayıra biləcək heç kim yoxdur. Bu bölgələrdə latın, katolik-protestant və maariflənmiş “Avropa” dövlətləri və mədəniyyətləri, “Avrasiya” deməyə vərdiş etdiyimiz yerlə, qeyri-müəyyən bir davamiyyət daxilində olduğundan, digərlərlə, ortodoks, müsəlman, rus və türk yurdları ilə həm qarışmış, həm qarışmamışdır. Bu baxımdan “Avropa”-nı tam hissəli bir vahid kimi düşünmək sərhəd və mənsubiyyət problemlərinin yaranmasına şərait yaradır. Mədəniyyətləri tarixən xristianlığa aid olan və xristianlığı sonradan qəbul etdikləri üçün, serblər, moldovanlar, gürcülər və ermənilər “avropalı”dırlarmı? Tarixən müsəlman mədəniyyətinə aid olmayan və sonradan müsəlmanlığı qəbul etmiş albanlar, bosnyalılar, türklər və azərbaycanlılar «avropalı» deyillərmimi?” (15, s.113-114).

Bu baxımdan hesab edirik ki, xristianlıq Asiyada-Şərqdə yaranıb indi Qərbdə aid olduğu kimi, “Avropa”nın da aqibəti eyni olmuşdur. “Şərq” “Qərb”i yaratdığı kimi, “Asiya” da “Avropa”nı ortaya qoymuşdur. Ancaq bizi burada daha çox maraqlandıran “Qərb” və “Avropa”nı yaradan “Şərq” və “Asiya”nın durumudur. Çünki bu günə qədər modernləşmək adı altında “Qərb” və “Avropa”ya aludə olaraq ancaq onları öyrənməyə, onları təqlid etməyə çalışmışıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Çoxqütblü dünyaya doğru” mövzusunda IV Qlobal Forumunun açılış mərasimindəki nitqi // Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. № 2 (43), mart-aprel 2016-cı il Hüseynov Rahim.
2. Xalqın və dövlətin inkişafında liderin rolu // “Təfəkkür”. Elmi xəbərlər jurnalı, № 2(11), 2016-cı il.
3. Gustav le Bon. Kütlə psixologiyası (tərcümə Qardaşxan Əzizxanlı). Bakı, Zəkioglu, 2006.
4. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. Москва: Прогресс, 1996.
5. Göyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları (tərcümə Elman Mustafaoğlu). Bakı: Maarif, 1991.
6. Ağaoğlu Əhməd. Üçmədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2003.
8. Toynbee Arnold J. Uygarlıkyarğılanıyor. İstanbul, Örgün, 2011.
9. Fukuyama Frankis. Tarihın sonu ve son insan. İstanbul, Profil, 2014.
10. Çağlar Gazi. Uygarlıklar Arası Savaş Miti. Dünyanın Geri Kalan Bölümüne Karşı Batı. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.
11. Mehdiyev Ramiz. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
12. Meriç Cemil. Kültür denirfana. İstanbul, İletişim, 2013.
13. Хюбнер К. Нация: от забвения к возрождению. Москва, Кантон, 2001.
14. Cəfərov Nizami. Türk dünyasının multikulturalizmi// “Təfəkkür”. Elmi xəbərlər jurnalı, № 2(11), 2016.
15. Данилевский Н.Я. Россия и Европа, Библиотека «Вехи», М., 2003.

Яшар Алиев

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ФИЛОСОФСКАЯ КРИТИКА РАЗЛИЧНЫХ ПОДХОДОВ К МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМУ

Резюме

Руководствуясь наличием разных индивидуальных подходов к понятию мультикультурализма, автор статьи пытается прояснить суть этих подходов и на этом фоне показать пути развития национальной культуры, определить в целом ее место. Как явный пример этого, исследователь подчеркивает проводимые в стране мероприятия местного и международного значения, выражает авторскую позицию по обсуждаемым в них вопросам. В статье также анализируются существующие в Европе системы мышления, связанные с мультикультурализмом, и выражается собственное мнение по историческим, в том числе философско-политическим позициям, высказанным в дискурсах по данному вопросу.

Ключевые слова: культура, национальная культура, цивилизация, мультикультурализм, толерантность.

Yashar Aliyev

COMPARATIVE PHILOSOPHICAL CRITICISM OF DIFFERENT APPROACHES TO MULTICULTURALISM

Summary

Guided by the availability of different individual approaches to the concept of multiculturalism, the author of the article tries to clarify the essence of these approaches and on this background show the ways of development of the national culture, determine in general its place. As an obvious example of this, the

researcher emphasizes the local and international events held in the country, expresses the author's position on the issues discussed in them. The article also analyzes the existing systems of thinking in Europe related to multiculturalism, and expresses its own opinion on historical, including philosophical and political positions, expressed in discourses on this issue.

Key words: culture,national culture,civilization, multiculturalism, tolerance.